

AZ EURÓPAI CSALÁDOK SOKFÉLESÉGE

A családmodellek és a munkaerőpiac hatásai a családszerveződésre¹

NORBERT SCHNEIDER

I.

A társadalmak modernizációs folyamatai sokféle és részben ellentmondásosnak tűnő módon befolyásolják a családi viszonyokat Európában. Míg például a családjog néhány fontos alapeleme az Európai Unió tagállamaiban egységesé válik, és a jelentős családdemográfiai változások Európa országaiban egyre növekvő mértékben hasonulnak egymáshoz, addig más téren továbbra is jelentős különbségek állnak fenn. Különösen erős eltérések figyelhetők meg Európában a nemi szerepek és a családi élet normatív eszményképei esetében.

„Az európai család sokfélesége” témáját tárgyalva két olyan kérdés vetődik fel, melyeket ebben az írásban meg fogunk vitatni. Először: Van-e családi sokféleség Európában? Másodsor: Mi idézi ezt elő?

Az első kérdés kapcsán mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy Európában évtizedek óta a családi viszonyok konvergens változásának vagyunk tanúi. Ide tartozik mindenekelőtt Európa nagy részén a családalapítás időpontjának későbbre halasztása, a házasságkötési hajlandóság csökkenése, a születések gyakoriságának visszaesése és a három vagy több gyerekes családok ritkább előfordulása. Ezek mellett a demográfiai jelenségek mellett hasonulások mentek végbe egészen más szinteken is. Példaként hozható a szülővé válás motivációjának nagy mértékű változása. Nemrég erre mutattak rá Frejka és munkatársai (Frejka et al. 2008. 10.). A szülői szerepet Európában egyre kevésbé tekintik állampolgári kötelességnek, és azt nem tervezhető emberi döntésnek tartják. Ahol a szülővé válás elveszíti a biográfiai evidenciáját, és a gyermekek száma, valamint születésük időpontja racionális tervezés tárgyává válik, ott a szülővé válás motivációjaként egyre növekvő mértékben a gyermekek általi önmegvalósítás, a gyermek feletti öröm és a szülői szerep szubjektív életcélként való felfogása lép az előtérbe. Ezzel párhuzamosan a szülővé válás megfelelő időpontjának keresése sokszorosan eredménytelen marad. Említsünk meg még a

¹ Az eredeti szöveg megjelent: Kapella, O. (Hrsg.): *Die Vielfalt der Familie*. Verlag Barbara Budrich, 2009. 39–51. A magyar változatot a szerző engedélyével kiegészítettük a 2010. januári, hasonló című budapesti előadásának néhány ábrájával és táblájával (A szerk.).

családi viszonyok terén egy további hasonlóságot Európa országaiban, amely nagyon stabilnak bizonyul. A családot lényegében minden régióban továbbra is jelentős szociális intézményként értékelik, amely az egészség után szubjektíve a boldogság és megelégedettség legfontosabb alapjaként jelenik meg.

Ezekon a konvergenciákon kívül megfigyelhetőek azonban meglepően divergens folyamatok is. Erre egy fontos példa a házasságon kívüli életformák elterjedése és elfogadása, amelyek Észak- és Nyugat-Európában normálissá és mindennapivá váltak, ezzel szemben Dél-Európában normatív szempontból továbbra is nem kívánatosak és következésképp ritkák maradtak. Hasonló a helyzet a házasságon kívüli szülés tekintetében, amely Európa nagy részén szinte teljesen elfogadott, míg Délen, valamint Írországból továbbra is nem kívánatos és nem mentes a stigmatizációtól sem. További eklatáns példák az erősen divergens jelenségekre a szülői ház elhagyásának életkora, amely Észak-Európában alacsony, Dél-Európában ezzel szemben nagyon magas, a már érintett példaképek, valamint az anyák munkaerő-piaci részvétele, amely ugyan az idők folyamán általában nagyobb arányú lett, de különböző területi egységeként erősen változó lehet. Így például a 6–13 éves korú gyereket nevelő főállású kereső nők részaránya Nyugat-Németországban most éppen 17%, Kelet-Németországban ezzel szemben 51% (Engstler – Menning 2003. 111.). Az ilyen mértékű, az egyes országokon belüli variációk mellett Európában pregnancies, országokra jellemző modellek is megfigyelhetők az anyák munkaerő-piaci integrációja terén. Itt említhető a Hollandiára jellemző részmunkaidős foglalkoztatás, a finnországi széleskörű teljes foglalkoztatottság és a Svájcban elterjedt modell, amelyet sokkal alacsonyabb foglalkoztatottsági szint és a melleszkerezetek rendszere alkot. Összességében Európában erős egyirányú fejlődést figyelhetünk meg, amely azonban országonként különböző időpontokban kezdődik, és különböző időtartam alatt folyik, illetve folyt le. Az általános trendek minden hasonlósága mellett sem szabad figyelmen kívül hagynunk a jellegzetes országspecifikus sajátosságokat, úgyhogy összességében Európában a családi viszonyok konvergenciájában fellelhető divergenciáról lehet beszélni. A nem konvencionális életformák elterjedése vagy az anyák munkaerő-piaci részesedése terén az országok közötti különbségek nagyobbak tűnnek, mint az országokon belül a különböző népességcsoportok közötti eltérések, ami egyébként egyáltalán nem magától értetődő.

Mindez azt a kérdést is felveti, hogy a fennálló különbségek vajon miből erednek. Sok tanulmány arra a következtetésre jut, hogy ebben mindenekelőtt a társadalmi példaképek és a normatív elvárások szerepe jelentős, melyek együttesen, a strukturális keretfeltételekkel együtt befolyásolják az emberek gondolkodását és cselekvését, beleértve a családi életüket is. A társadalmi és mindenekelőtt a normatív feltételek és átalakulási tendenciák jelentőségét van de Kaa (1987) és Lesthaeghe (1992) a „második demográfiai átmenet” elméletével már jó ideje hangsúlyozták.

Úgy tűnik, hogy ezzel összefüggésben különös relevanciával bírnak a gyermekgondozással és a kereső munkával kapcsolatos anyai és apai szerepek Így azokat az országokat (pl. Észak-Európában), ahol erőltetetten egyenlő az elbánnás és inkább egyenlőek a nemi szerepek, meg kell különböztetnünk azoktól, ahol hagyományos szerepminták uralkodnak. Ide tartoznak a dél- és kelet-európai országok, de Nyugat-Németország, Svájc és Ausztria is. Itt is figyelemreméltó, hogy az egyes országok közötti magatartáskülönbségek sokkal nagyobbak, mint az országokon belül a férfiak és nők magatartása közötti különbségek. Különösen hagyományosak a magatartásformák Lengyelországban, de Nyugat-Németországban és Spanyolországban is, modern orientáció jellemző ezzel szemben Kelet-Németországra és mindenekelőtt Svédországra.²

Az európai országokra vonatkozóan feltételezhetjük, hogy a normatív eszményképek, a családpolitikai stratégiák és célkitűzések és a társadalmak strukturális keretfeltételeinek alakítása között összefüggés áll fenn. Mindez érthetővé válik a családon kívüli gyermekgondozás társadalmi lehetőségei kapcsán. Egészen általánosan megállapítható, hogy a hagyományos eszményképekkel rendelkező országokban a lehetőségek köre csekély, a modern ideálokkal rendelkező országokban pedig széles. Hasonló összefüggéseket lehet felismerni az adójog és a szociálpolitika terén is. A hagyományos orientációjú társadalmakban a házasság védelme és támogatása dominál, az egalitárius eszményképekkel rendelkező országokban ezzel szemben a jogrendszer középpontjában az individuum áll, és az egyéni választás szabadságát propagálják.

Ezekkel a mechanizmusokkal és struktúrákkal összefüggésben jelentős különbségek mutatkoznak az egyes országokban a gyermekvállalás használdozati költségei terén, különösen a nőknél. Az anyaság használdozati költségei akkor különösen magasak, ha – mint például Nyugat-Németországban vagy Olaszországban – négy feltétel találkozik: (1) a gyermeknevelés fő felelősségét a továbbiakban is egyoldalúan a nőkre hárítják, (2) az anyáktól normative magas minőségű, elkötelezett és erősen gyermekorientált nevelőmunkát várnak el, (3) az életcélok megvalósítása vagy a gazdasági szükségszerűség azzal jár, hogy a nők munkát akarnak vállalni, vagy szükségük van erre és (4) az életvezetés választási szabadságát propagálják, azonban ez a megfelelő gyermekgondozási lehetőségek híján erősen korlátozott lesz.

A kutatás jelenlegi állása szerint az anyaság használdozati költségeinek a gyermekvállalásra kifejtett hatásával kapcsolatban a következő feltevést lehet megfogalmazni: *az anyaság magas használdozati költségeivel rendelkező országokban a születési arányszám alacsony.* Ebből következően: *az anyaság használdozati költségeinek csökkentése pozitív hatással van a születési arányszámra.* Itt azonban nem a csak gazdaságilag mérhető szülői használdozati költségek döntőek, például az elvesztett bevételek formájában. Emellett ezek-

² Az itt ismertetett viszonyok alapjául az „International Social Survey Programme” (ISSP) 2002 megállapításai szolgáltak.

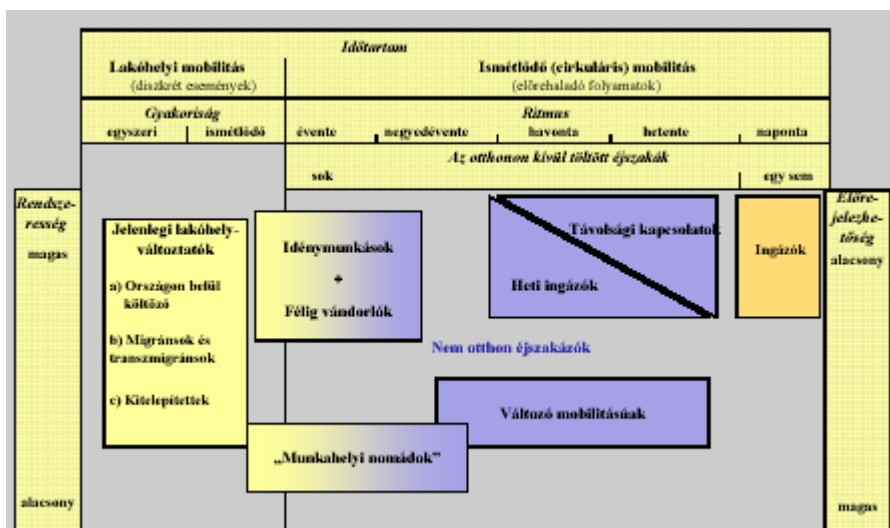
nek a költségeknek a szubjektív értékelése, valamint a szociális költségek is jelentősek. Ezek származhatnak abból, hogy a már nem kereső anyák a férjüktől való növekvő gazdasági függőségük következtében a házastársi kapcsolaton belül veszítenek hatalmi pozíciójukból, vagy megnyilvánulhatnak a társadalmi kapcsolatok és a társadalmi elismertség elvesztésében, melyek a kereső életből való kilépésből adódnak. De a gyermekvállalást nemcsak a közvetett és közvetlen használdozati költségek és azok szubjektív értékelése befolyásolják. Ezekre a költségekre a nemi szerepek különbségének a nagysága is befolyással van. Tekintettel a nők döntési helyzetére meg lehet fogalmazni egy második feltételezést: *A gyermekvállalást nem egyedül az anyaság tényszerű használdozati költségeinek nagysága befolyásolja. Jelentősek az anyasági többletköltségek az apaságéhoz képest. A születési arányszámra a magas többletköltségek negatív, az alacsonyak pozitív hatással vannak.* A jelenlegi helyzetben azonban mégsem várhatjuk azt, hogy az anyaság viszonylagos többletköltségeinek politikai indítatású csökkentése pozitív hatást gyakoroljon a születési arányszámra. Az említett összefüggés ugyanis a férfiak perspektívájából fordítottan áll fenn. A férfiak, akik eddig hozzá voltak szokva ahhoz, hogy a szülői szerep viszonylag kevésbé érinti őket, amennyiben azt tapasztalják, hogy a családi munkában való egyre nagyobb részvételt várnak tőlük, úgy a szülői szerep vállalásától való nagyobb távolságtartással reagálnak erre. Ezt a feltételezést támasztják alá a szülővé válással és a gyermekek utáni vágygal kapcsolatos németországi adatok is. Egy 2007 júniusában elvégzett reprezentatív felmérés szerint a megkérdezett 30–44 éves férfiak 28%-a, illetve az azonos korú nők csupán 20%-a akart gyermektelen maradni.³ Ezek az adatok igazolják a Német Szövetségi Népeségkutató Intézet (*Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung*) korábbi eredményeit, amely szerint a nyugatnémet férfiak 27%-a és a nyugatnémet nők 17%-a nem akar gyereket (Dorbritz et al. 2005. 36.). Ennek alapján egy további feltételezést tehetünk: *A férfiak növekvő használdozati költségei és ezeknek a költségeknek a csökkenő nemek szerinti különbségei – legalábbis rövid távon – negatív hatást fejtenek ki a születési arányszámra.*

Ha ezek nélkül a feltételezések nélkül akarjuk a vitát tovább folytatni, úgy az eddigi megfontolásokból levezethető, hogy a struktúrák, normák és cselekvések között összefüggés áll fent, ami a független, azonban rendszeren belüli hatások eredményeként értelmezhető. Ezen hatások relevanciája a család-demográfiai döntésekkel kapcsolatban, ahol a nem materiális tényezők ezt az összefüggést nyilvánvalóan erősebben befolyásolják, mint a materiálisak, jelentősnek tűnik (Hoem 2008).

³ Institut für Demoskopie Allensbach 2007. 7.

II.

Feltételezhetjük, hogy ezek a rendszeren belüli hatások növekvő mértékben változnak azonos irányú külső tényezők következtében, amelyek a globális gazdasági változás folyamatában és Európa növekvő „európaizálódása” során egyre nagyobb jelentőséget nyernek, és hatnak az országspecifikus viszonyokra. Kiemelkedő jelentőségű példát jelentenek az efféle rendszeren kívüli változásokra azok a növekvő gazdasági követelmények, amelyek a foglalkoztatottak mobilitására irányulnak. A jelenlegi munkavállalási célú mobilitást és annak következményeit fogjuk a következőkben közelebbről megvizsgálni. Megállapítható, hogy a hagyományos, tartós és egy konkrét helyhez kötött foglalkoztatási viszonyokat, melyeket a mai napig széles körben a munkával azonosítanak, fokozatosan felváltják azok a tevékenységek, amelyek színhelye változó, és amelyek gyakoribb hivatás- és munkaadóváltással és a foglalkoztatási helyek cseréjével járnak. A múltban a foglalkoztatási hely változásához gyakran a költözés is kapcsolódott. Ennek a foglalkozás és lakóhely szerinti mobilitásnak a szoros összekapcsolódása az utóbbi időben lazábbá vált. Megfigyelhetjük, hogy a foglalkozási mobilitás ma már a korábbinál inkább cirkuláris, míg a lakóhely szerinti mobilitás mértéke Európán belül csekély és a legutóbbi években keveset változott.⁴ Milyen érvek és tények támasztják alá ezt a megállapítást?

I. A mobilitás egy lehetséges tipológiája
A typology of mobile living

⁴ Hasonló eredményre jut: Green – Canny 2003. 13.

Az új munkahelyre költözés elmarad akkor, ha a foglalkoztatás, amint ez egyébként széles körűvé vált, határidőhöz van kötve vagy a gazdasági helyzet alapján nem ígér hosszú távú alkalmazást. Hasonlóképpen nehezzé vált a lakóhely szerinti mobilitás a nők kereső tevékenységben való megnövekedett részesedése miatt. A nők már nem magától értetődően költöznek el a férfival, ha őket magukat is érintik a foglalkozási mobilitás támasztotta követelmények, vagy ha munkahelyüket nem akarják vagy tudják feladni. A harmadik okot abban kereshetjük, hogy a foglalkozási mobilitás kényszere egyre gyakrabban a magasabb életkorú foglalkoztatottakat érinti, és a lakóhely szerinti mobilitásra való hajlandóság csökken az életkor növekedésével, amiben az egyéni készség megváltozása mellett jelentős szerepe van az ingatlantulajdonnak, a szülői szerepnek és az idősgondozás feladatainak is. Ezekben a helyzetekben az emberek egyre inkább az olyan cirkuláris mobilitási formák, mint a napi vagy heti ingázás mellett döntenek. A cirkuláris mobilitás növekedése fokozódik, ez a negyedik érv, tehát az ún. mobil foglalkozások fokozódó elterjedése, amelyek például a szolgáltató szektorban vagy a szállítás területén már önmagukban is hosszabb és változatosabb otthontól való távollétet jelentenek.

Végző soron a csekély vándorlási dinamika csekély költözködési dinamikán alapul. A 25–54 éves európaiak több mint 70%-a nem vagy csak különleges körülmények között kész egy másik régióba átköltözni. Az országok közötti különbségek ebben a vonatkozásban csekélyek. Sokan inkább az ingázást választják mint stratégiát azért, hogy a költözést elkerüljék, és hogy a családi életet mindkét partner hivatásának gyakorlásával összhangba hozzák.

Ezt a megállapítást empirikusan is alátámasztják annak a reprezentatív felmérésnek az adatai és eredményei (1–2. tábla), amelyet „*Job mobilities and Family lives in Europe*” címmel 2007-ben hat európai országban (Németország, Franciaország, Spanyolország, Lengyelország, Svájc és Belgium) hajtottak végre, és amelynek középpontjában 7220 kereső korú európai foglalkozással kapcsolatos mobilitási tapasztalatai és azok következményei álltak (Schneider – Meil 2008).

1. Az aktuális mobilitás típusai országok szerint (%)
Types of current mobility by country

Mobilitási típusok	Franciaország	Németország	Spanyolország	Lengyelország	Svájc	Belgium
Cirkuláris	65	68	83	76	73	87
Lakóhelyi	27	22	12	12	18	11
A kettő együtt	8	9	6	12	9	2

Forrás: Job Mobilities and Family Lives in Europe, 2008.

2. A mobilitás típusai hat európai országban
Specific types of mobility in six European countries

Cirkuláris mobilitás	Napi ingázók	EU 6
	Változó mobilitásúak (gyakran hosszabb üzleti utakon)	41
	Heti ingázók	20
	Távolsági kapcsolatok	3
Lakóhelyi mobilitás	Hosszú távú országon belüli költözés	4
	Országhatárt átlépő költözés (migráció)	18
Multimobilitás	2 vagy több mobilitási típus egyszerre	2
Összesen		100

Forrás: Job Mobilities and Family Lives in Europe, 2008.

A Németországra vonatkozó eredmények azt mutatják, hogy a foglalkozási célú mobilitás elsősorban nem vándorlásból vagy költözésből, hanem cirkuláris mobilitási formákból áll (3. tábla). A leggyakoribb mobilitásforma a napi, távolsági ingázás, melyet követ az a változat, amely rendszeres otthonon kívüli éjszakázást kíván meg. Csak ezután következik a költözés, illetve a migráció. Ha az összes mobilitásformát összevetjük, felismerhető, hogy 4 mobil emberből 3 ismételten mobil lesz, és az összes foglalkozási célú mobilitás csupán 26%-a költözés (illetve migráció). A kutatásban résztvevő valamennyi országban hasonló képet látunk (2. tábla).

3. Különböző mobilitási formák elterjedtsége Németországban
(25–54 éves korú lakónépesség) %
The distribution of different forms of mobility in Germany
(actual population aged 25–54) %

Mobilitásforma	%
Távolsági ingázó (legalább két óra a lakástól a munkahelyig és vissza naponta)	7
Éjszakázó hétvégi ingázó gyakori több napos szolgálati út „mobil hivatású” emberek (legalább 60 éjszaka évente)	5
Költözés munka miatt (más országba vagy országon belüli költözés több mint 50 km távolságra)	4
Összesen	16
Ebből:	
Cirkuláris mobilitás	74
Lakóhely szerinti mobilitás	26
Összesen	100

Forrás: Job Mobilities and Family Lives in Europe 2008.

A térbeli foglalkozási mobilitás nem új jelenség. A történeti migrációkutatás (Bade 2002; Hufton 1998) felhívta a figyelmet ez európai mobilitási folyamatoknak a rendi szerveződésű agrártársadalmakban megnyilvánuló erős sokféleségére. Szezonális munkások, vándorfoglalkozások gyakorlói, tengerészek, zsoldosok, kereskedők, építőmesterek és művészek régen is a hivatásuk miatt vagy állást keresve vándoroltak hosszú vagy rövid távon Európában.

Ezekben az időkben a mobilitás ismert, ha nem is nagyon gyakori és különösen társadalmilag nem nagyra értékelt jelenség volt. Ellenkezőleg. A társadalmak alapvetően mozdulatlanok voltak. A mobilitás inkább büntetés volt, mint áldás, és a mobil embereket többnyire bizalmatlanság sújtotta. Ez a mobilitással szembeni bizalmatlanság formálta magatartás csak lassan tűnt el Európában. A 18. század vége felé az olyan tudósok nyomán, mint Goethe és később Humboldt, a felnövekvő polgárság számára az utazás fokozatosan képzési formává változott. Ennek következtében a mobilitás társadalmi értékmegítélése is megváltozott, és az az egyéni utazás új lehetőségeinek létrejöttével a 20 században a szabadság és a haladás szimbólumává vált.

Ezekre a történeti fejleményekre tekintettel a jelenlegi mobilitásról nem lehet újfajta jelenséggént beszélni. Nem feltételezhetjük a mobilitás dinamikájának lineáris növekedését sem. Újra és újra intenzívebb és kevésbé intenzív fejlődési szakaszok követték egymást, és az aktuális helyzet ebben az összefüggésben semmilyen különlegességet nem mutat.

Történeti perspektívából tehát a tézist, hogy a globalizációval együtt jár a térbeli mobilitás növekedése, amit a jelenlegi globalizációs folyamatok számos analízise támaszt alá (Appadurai 1990; Sassen 1991; Castells 1996; Sennett 1998; Urry 2007) úgy kell módosítanunk, hogy a mobilitás növekedése nem a fokozott migráción, hanem, ha egyáltalán valamin, akkor a cirkuláris mobilitási formák növekedésén alapul (ingázás, szolgálati utak, transzmigráció).

Valójában a kevés empirikus tény, amely Európáról a felszínre hozható, alacsony migrációs dinamikát mutat. Az Európai Unió által finanszírozott PIONEUR projekt eredményei szerint manapság az európaiak kb. 1,5%-a él a szülőhazáján kívül más Európai Unió országban – és ezek között csak minden negyedik vándorolt ki a foglalkozása miatt. Európában az országcsere leggyakoribb motívuma, a projekt megállapításai szerint, a szerelem, a harmadik helyre kerül az időjárás. A kivándorlók 30%-a a partnere miatt költözik el, további 24%, többnyire nyugdíjasok, azért, mert jobb életminőségre törekszik egy másik országban. Ezek között 25% vándorol a foglalkozása miatt (European Commission 2006; Recchi 2008. 217).

Európa fő jellemzője tehát továbbra is a mozdulatlanság. Ezt igazolja egy további németországi eredmény is. Az ún. életszakasz-felmérés (Alterssurvey) adatai alapján (Kohli et al. 2000) minden második német (48%) 40 és 54 éves kora között a születési régiójában lakik. Ezt a megállapítást legújabbán egy

(nem reprezentatív) felmérés (meinstadt.de) igazolja, amelyben 10 550 német vett részt. Eszerint a németek kereken 55%-a még a születési helyén vagy egy szomszédos községben lakik, és csak alig 5%-uk él külföldön.

A cirkuláris mobilitás az otthontól való hosszabb távolléttel jár együtt. Ezért egyre nagyobb számú férfi és nő feladata az, hogy a mobilitás miatti távollétet az egyéni stabilitás, közelség, intimitás szükségleteivel összekösse. Sok mobil pár szenved attól a problémától, hogy valamely közös színteret kell életük számára teremteniük. Ez a színtér a múltban egészen magától értetődően a család volt. A térbeli és időbeli együttlét a család számára alapvető volt. Ma a családot sokszorosan jellemzi a családtagok életszféráinak széttörése. Annak megteremtése, ami egykor normális volt, ma gyakran alig megoldható feladat. Ahhoz, hogy a családtagok közösen töltsék az időt, komoly ráfordítás szükséges, melynek során a magánéletet a hivatali érdekekhez kell igazítani. Ahol ez nem sikerül, gyakran csak a nem kívánt alternatíva marad: hivatás vagy család.

Amint a korábbi tanulmányok (Schneider et al. 2002) eredményei mutatják, annak a feladatnak a megoldásában, hogy a mobilitást és a családot összeegyeztessék, a partnerség fogalma nagy szerepet játszik. Az inkább „én-orientált” emberek esetében, illetve azoknál, akik partnerfogalma a nagyobb autonómián és függetlenségen alapul, ez könnyebben sikerül, és ők inkább készek a mobilitásra. Ezzel szemben a közelségre és együttlétre irányuló, „mi-orientált” fogalommal rendelkező emberek többet szenvednek a cirkuláris mobilitás következményeitől, illetve kisebb a készségük a mobilitásra.

A modern mobilitás és következményei a családformálódásra szoros kölcsönhatásban állnak a család átalakulásával. A hagyományos családformákra a 20. század közepén jellemző szoros kapcsolatok felbomlottak. Ma a magánélet sokféle, társadalmilag elismert, vagy legalább is megtúrt életformában valósul meg. Ezzel a foglalkozási mobilitás igényei a saját partneri vagy családi életformába integrálódnak. Bár szokatlan lehet azt elképzelni, hogy egy pár tagjai foglalkozásuk miatt lemondanak a közös háztartásról, távkapcsolatban két különböző kontinensen élnek, és havonta csak egyszer találkoznak, vagy hogy egy projektmenedzser minden este szigorúan meghatározott időben a világ legkülönbözőbb részeiről telefonál gyerekeinek, illetve hogy chaten vagy e-mailen tárgyalja meg partnernőjével a napi dolgokat, de így is lehet közösséget és családi életet létrehozni.

Ezekből a megfigyelésekből és következtetésekből levezethetünk a mobilitás és a családi élet összefüggéséről egy olyan elsődleges tézist, melyet a következőkben szeretnék megvizsgálni: *a foglalkozási célú mobilitásra való növekvő igények befolyásolják a családfejlődést és a családi életet, és különösen a nők számára megnehezítik a család és hivatás összeegyeztetését.* Ennek a tézisnek az empirikus vizsgálata következik most a már említett „Job Mobilities and Family lives in Europe” című felmérés adatai és eredményei alapján (Schneider – Meil 2008.).

A férfiak és nők mobilitásával kapcsolatban mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a vizsgált országokban a foglalkozási okból mobil személyek között a férfiak részaránya kétszerese a nőkének (4. tábla), illetve Németországban a foglalkozási okból mobil férfiak részaránya az összes férfihez képest jelenleg kétszer olyan magas, mint a mobil nők részaránya az összes nőhöz képest (22%, illetve 11% – 5. tábla). Ha a múltbéli németországi mobilitástapasztalatokat is figyelembe vesszük, akkor azt találjuk, hogy a férfiak 57%-ának, míg a nők mindössze 41%-ának van foglalkozási célú mobilitástapasztalata.

4. Mobilitás nemek szerint (%)
Mobility by sex (%)

	Francia-ország	Német-ország	Spanyol-ország	Lengyel-ország	Svájc	Belgium	EU 6
Nők	34	32	36	38	24	28	34
Férfiak	66	68	64	62	76	72	66
Összesen	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: Job Mobilities and Family Lives in Europe 2008.

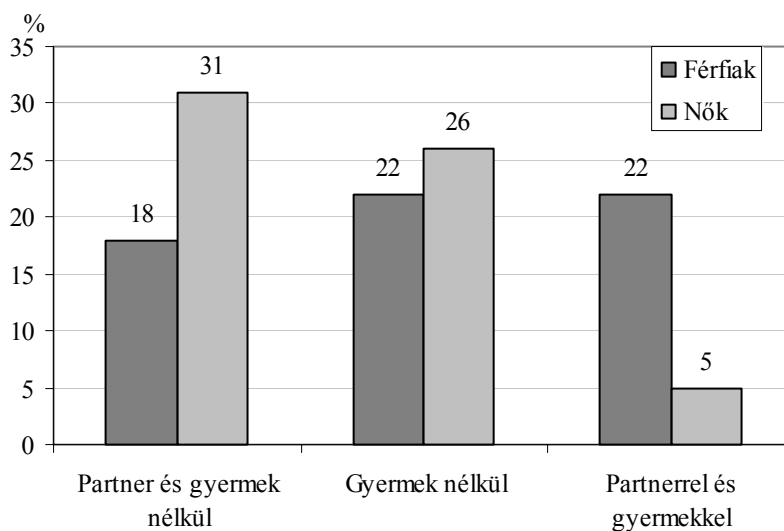
5. A 25–54 éves lakónépesség aktuális és korábbi mobilitástapasztalatai
Németországban nemek szerint (%)
Actual and former mobility experiences of the actual population aged 25–54
in Germany, by sex (%)

Mobilitástapasztalatok	Férfiak	Nők
Jelenleg összesen mobil	22	11
A múltban mobil személyek	35	30
Aktuális vagy korábbi mobilitás tapasztalattal rendelkezők	57	41
Soha nem volt mobil foglalkozási okból sem	43	59
Összesen	100	100

$V = 0,17$; $p = 0,000$; $N = 1494$.

Forrás: Job Mobilities and Family Lives in Europe 2008.

Ezek a tények azt a benyomást keltik, hogy a férfiak eleve nagyobb mobilitási készséget mutatnak, és általában mobilabbak, mint a nők. Ez a feltételezés azonban nem állja meg a helyét, amint ez jól látható, ha a mobilitást nemek és élethelyzet szerint vizsgáljuk (II. ábra).

Forrás: Job Mobilities and Family Lives in Europe 2008.

*II. Mobil személyek részaránya életforma és nemek szerint
Németországban (%)
Proportion of mobile persons by family relations
(the presence of partner and children) and sex in Germany (%)*

Amennyiben csak a partner és gyermekek nélkül élő személyeket (az ábra két baloldali oszlopát) vesszük figyelembe, úgy nyilvánvaló, hogy a nők lényegesen mobilabbak, mint a férfiak (31%, illetve 18%). Emellett a nők, bár ezt a táblázat nem mutatja, sokkal nagyobb költözési készséggel rendelkeznek, míg a férfiak inkább az ingázásra hajlanak. A gyerektelen párok esetében (középső oszlopok) a nők ugyancsak mobilabbak, mint a férfiak (26%, illetve 22%). A döntő különbséget a szülővé válás jelenti. Amennyiben vannak gyermekei, már csak kevés nő (5%) mobil, míg ez a tényező a férfiak mobilitását nem érinti szignifikánsan, sőt az ebben a kategóriában a két másik csoporttal összehasonlítva még a magasabb is.

A nemek jelentősége a mobilitás és a szülői szerep közötti összefüggés vizsgálatánál ugyancsak feltűnő, ha a perspektívát felcseréljük, és a szülők mobil, illetve nem mobil népességen belüli részarányát kérdezzük. A férfiak esetében megállapítható, hogy függetlenül a mobilitásuktól az apák részaránya mindkét esetben megközelítően ugyanakkora (64, illetve 63% – 6. tábla).

6. *Mobilitás és szülői szerep nemek szerint Németországban (%)*
Mobility and parentage by sex in Germany (%)

	Szülők részaránya	
	férfiak	Nők
Mobil	63	38
Nem mobil	64	78
Összesen	64	73

Szülői szerep és mobilitás a nőknél: $V = 0,28$; $p = 0,000$; $N = 753$.

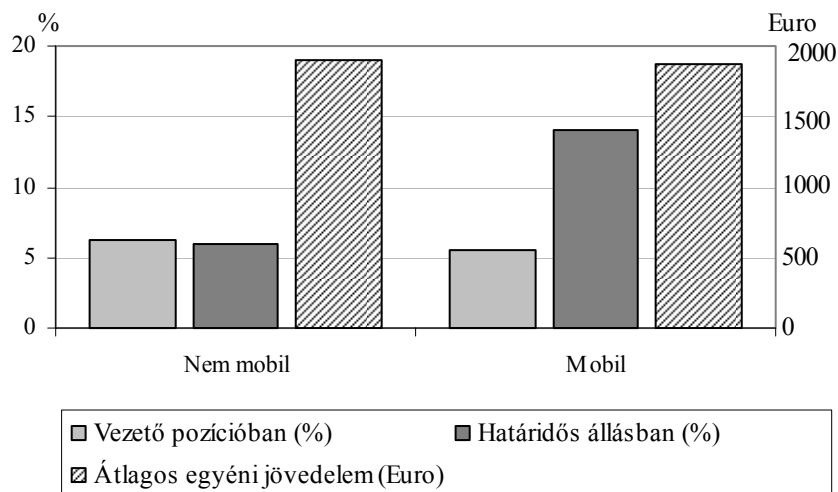
Forrás: Job Mobilities and Family Lives in Europe 2008.

A nőknél ezzel szemben erős összefüggés van a mobilitás és a szülői szerep között. A nem mobil nők 78%-ának vannak gyermekei. Ez a részarány kétszer olyan magas, mint a mobil nőké, akiknek csak 38%-a anya. Az összefüggés teljesen szignifikáns és jól értelmezhető.

Ezekből a megállapításokból két következtetést vonhatunk le. A jelek szerint a mobilitás a nőknél kielezi a család és hivatás összeegyeztetésének problémáját. Szakmai tevékenység, mobilitás és szülői szerep a nők esetében különösen nehezen összeegyeztethető. Így egy nagyon élesen elváló alternatíva előtt állnak: maradjanak mobilak és egyben gyermektelenek, vagy váljanak anyává, és adják fel mobilitásukat és ezzel együtt szakmai karrierjük lehetőségeit is. A szülővé válás után a nők csak nagyon kis mobilitási készséget mutatnak, míg a férfiaknál ilyen hatás nem tapasztalható. Abban a korszakban, amikor a gazdaság egyre nagyobb igényt támaszt a mobilitás iránt, a nemek eltérő viszonyulása a mobilitáshoz és a szülői szerephez a nők számára a munkaerőpiacon kifejezett hátrányhoz vezethet.

Emellett van a jelenlegi európai mobilitásnak egy további ismertetőjegye, a térbeli és a társadalmi mobilitás fokozatos szétválása. Ezzel kapcsolatban felállíthatunk egy második tézist: *a növekvő igény a mobilitásra oda vezet, hogy a térbeli mobilitás már nem a társadalmi felemelkedés eszköze többé, hanem növekvő mértékben a társadalmi hanyatlás elkerülésére szolgál.* Ezt a tézist úgy kell árnyalni, hogy ez a folyamat jelenleg főleg Nyugat Európában megfigyelhető, míg Kelet-Európában a mobilitás és a társadalmi felemelkedés közötti összefüggés még szorosabb. Ezt a „szétválási” tézist különböző empirikus kutatási eredmények támasztják alá. Így Németországban a megkérdezettek 69%-a állítja azt, hogy számukra a térbeli mobilitás az egyetlen lehetőség arra, hogy egyáltalán pénzt kereshessenek (Schneider – Meil 2008). Egyidejűleg megfigyelhető az is, hogy a mobil személyek gyakrabban dolgoznak határidős állásokban, mint a nem-mobilok (14, illetve 6%) és gyakrabban találhatók az üzemi hierarchia alsó és középső szintjén. (5,6, illetve 6,2%) és a gyermeektele-

nek között átlagban 1877 eurónál kisebb keresettel rendelkeznek, szemben a nem mobilak 1905 eurós jövedelmével (III. ábra).

Forrás: Job Mobilities and Family Lives in Europe. 2008.

III. A mobil és nem mobil foglalkoztatottak jövedelme és foglalkoztatottságuk jellege

Income and character of employment among mobile and non-mobile employees

A vezető pozícióban lévő személyek, végül is ez derül ki, kevésbé mobilak, mint a többi foglalkoztatott. Nem mutatkozik semmilyen különbség a korábbi mobilitás tapasztalatok terén sem.⁵ Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a mobilitás nem a szakmai felemelkedés eszköze, hanem legjobb esetben is csak egy eszköz a többi között arra, hogy egy ilyen felemelkedést előmozdítsa. Ezt figyelembe véve a mobilitást nem lehet a szakmai siker elengedhetetlen előfeltételként értelmezni. A mobilitás mint kényszer jelenik meg az egyetemet végzett embereknél szakmai pályájuk kezdetén, tehát egy olyan életszakaszban, amelyben a legtöbb párnak döntenie kell arról, hogy vajon akarnak-e gyermeket, és ha igen, akkor mikor. A mobilitás ebben a döntési folyamatban fontos szerepet játszik, és összességében azt feltételezhetjük, hogy a gyermekvállalásra negatív hatást tesz.

A foglalkozási mobilitásnak a családi viszonyokra gyakorolt hatásáról tett észrevételeinket az alábbiakban lehet összefoglalni:

⁵ Cramers V = 0,03; nem szignifikáns.

- a mobilitás különösen a nők számára megnehezíti a család és munka összeegyeztetését,
- a növekvő igények a foglalkozási mobilitás iránt erősítik a nők hátrányát a munkaerőpiacon,
- az intenzív mobilitás összességében negatív hatással van a szülési gyakoriságra,
- a foglalkozási mobilitás előmozdítja a nemek közötti munkamegosztást, mivel a mobil férfiak kevésbé vesznek részt a házimunkában, mint a nem mobilak, míg a nőknél a mobilitás egyáltalán nem csökkent a házimunkában való részesedésüket. Ez a mobil és nem mobil nőknél mindenkor kb. 70%-ra tehető. Épp ellenkezőleg, a mobil nőkre a jelek szerint az az elképzelés jellemző, hogy amennyiben ők már régóta úton vannak és szakmailag sikeresek, úgy férjüktől nem várhatnak el még több házimunkát.

Feltételezhetjük, hogy a foglalkozási mobilitás említett hatásai a családi életre azokban a társadalmakban erősebbek, amelyekben a gyermekgondozás infrastruktúrája kevésbé épült ki, amelyekben hagyományos eszményképek dominálnak és amelyekben a gazdasági körülmények átlagon felüli igényt támasztanak a mobilitásra. Úgy tűnik, hogy különösen érintettek ebben a vonatkozásban Dél- és Kelet-Európa országai, valamint Németország.

III.

Az itt bemutatott gondolatmenet alapján a foglalkozási mobilitás vajon milyen hatással lehet az európai családok sokféleségére? Mindenekelőtt feltelezhetjük, hogy összefüggés áll fenn a társadalmi eszményképek és a növekvő mobilitási követelmények leküzdésének kollektív stratégiái között. A hagyományos eszményképekkel rendelkező társadalmakban inkább lakóhelyi, a modern eszményképekkel rendelkező társadalmakban többnyire cirkuláris mobilitás tapasztalható. Azt feltételezve, hogy a mobilitás formájától függően differenciáltan befolyásolja a családfejlődést és a családi kapcsolatok alakulását, növekedésével a családformák nagyobb sokfélesége várható. A növekvő cirkuláris mobilitás növeli ezt a hatást. De növekvő pluralitás kevésbé figyelhető meg a családformák morfológiájával és a család alapvető funkcióival kapcsolatban. Sokkal inkább látható viszont a családi kapcsolatok alakulásánál, például az együttlét-távollét szabályozásánál.

A tanulmány elején az európai családok sokféleségével és ennek okaival kapcsolatban felvetett kérdésekre az itt ismertett teóriák és empirikus elemzések alapján a tömör válasz így hangzik: a sokféleség nem a család lényegét, hanem annak perifériáját érinti. Nagyobb változatosság mutatkozik az egyes

családformákon belül, mint a formák között. Ennek oka abban rejlik, hogy bár az eszményképek vesztítenek kötelező érvényükből és könnyebben változnak, de lényegüket tekintve Európa nagy részén továbbra is nagyon stabilak. Egy második ok a strukturális keretfeltételek változásaiban keresendő. A megnövekedett szakmai mobilitási követelmények azt eredményezik, hogy az érintettek fáradozásai, hogy családi életüket ezzel összhangba hozzák, nagy mértékű felszíni sokféleséget hoznak létre.

Valló Ilona fordítása

IRODALOM

- Appadurai, A. (1990): Disjuncture and difference in the global cultural economy. In Featherstone, M. (ed.): *Global culture: Nationalism, globalization and modernity*. Sage Publications, London, 295–310.
- Bade, K. J. (2002): *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Beck, München.
- Castells, M. (1996): *The rise of the network society*. Blackwell, Oxford.
- Dorbritz, J. – Lengerer, A. – Ruckdeschel, K. (2005): *Einstellungen zu demographischen Trends und zu bevölkerungsrelevanten Politiken. Ergebnisse der Population Policy Acceptance Study*. Sonderheft der Schriftenreihe des Bundesinstituts für Bevölkerungsforschung, Wiesbaden.
- Engstler, H. – Menning, S. (2003): *Die Familie im Spiegel der amtlichen Statistik*. Berlin.
- European Commission (2006): *Europeans move for love and better quality of life*. PIONEUR, IP/06/389.
- Eurostat (2006): *European Year of Worker Mobility 2006. Facts and figures*.
- Frejka, T. – Sobotka, T. – Hoem, J. H. – Toulemon, L. (2008): Childbearing trends and policies in Europe: Summary and general conclusions. *Demographic Research*, 19. 5–13.
- Green, A. E. – Canny, A. (2003): *Geographical mobility. Family impacts*. The Policy Press, Boston.
- Hoem, J. (2008): The impact of public policies on European fertility. *Demographic Research*, 19. 249–259.
- Hufton, O. (1998): *Frauenleben. Eine europäische Geschichte*. Fischer, Frankfurt a. M.
- Institut für Demoskopie Allensbach (Hrsg.) *Vorwerk Familienstudie 2007. Ergebnisse einer repräsentativen Bevölkerungsumfrage zur Familienarbeit in Deutschland*. IFD, Allensbach.
- Kaa, D. J. van de (1987): Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*, 42. 1. 1–59.
- Kohli, M. et al. (2000): Generationenbeziehungen. In Kohli, M. – Künemund, H. (Hrsg.): *Die zweite Lebenshälfte. Gesellschaftliche Lage und Partizipation im Spiegel des Alters-survey*. Leske-Budrich, Opladen, 176–211.
- Lesthaeghe, R. (1992): Der zweite demographische Übergang in den westlichen Ländern: Eine Deutung. *Zeitschrift für Bevölkerungsforschung*, 17. 3. 313–354.

- Meinestadt.de (2008): <http://www.openpr.de/news/227389/Mehr-als-di-Haelfte-der-Deutschen-wohnt-noch-in-ihrem-Gebortsort.html>, <21.06.2008>
- Recchi, E. (2008): Cross-state mobility in the EU. Trends, puzzles, consequences. *European Societies*, 10. 2. 197–224.
- Sassen, S. (1991): *The global city*. Princeton University Press, New York.
- Schneider, N. F. – Limmer, R. – Ruckdeschel, K. (2002): *Mobil, flexibel, gebunden. Familie und Beruf in der mobilen Gesellschaft*. Campus, Frankfurt a. M.
- Schneider, N. F. – Meil, G. (eds.) (2008): *Mobile living across Europe. Vol I*. Verlag Barbara Budrich, Opladen.
- Sennett, R. (1998): *The corrosion of character. The personal consequences of work in the new capitalism*. Norton, New York.
- Urry, J. (2007): *Mobilities*. Polity Press, Cambridge.

Tárgyszavak:

Mobilitás
Cirkuláris mobilitás
Vándorlás
Ingázás
Családformák

ON THE DIVERSITY OF FAMILIES IN EUROPE

Abstract

During the last decades, important social, economic and political changes with serious effects upon social life have taken place in Europe. The increasing relevance of job-related spatial mobility is one significant characteristic of these changes. An intensified mobility flow can be seen as both cause and consequence of these changes. Extended mobility has various implications for society, institutions and individuals. With regard to the future of societies in Europe, and worldwide, we need to know more about these implications. Here, the interrelations between mobility and family life are of particular interest. Relevant questions in this context are as follows: Do changes in the family encourage mobility? Does job-related mobility obstruct family development? And do growing mobility needs lead to an increase in discrimination against women in the labour market? These questions will be discussed in this contribution, alongside the findings of a large European survey on “Job Mobilities and Family Lives in Europe”, that was carried out in 2007.